

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet – és Társadalomtudományi Kar
Doktori- és Habilitációs Iskola

Hollósi Dániel József

**Hadiipari cégek kihívásai a változások viharában – A Danuvia, a
Fegyvergyár és a Gamma vállalatok története 1920 és 1948
között**

Doktori (PhD) értekezés

Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezető: Dr. Óze Sándor, egyetemi tanár, DSc.

Témavezető: dr. Bank Barbara PhD

Szigetszentmiklós

2024

1. A doktori értekezés témája, célkitűzése

A disszertációm Magyarország 1920 és 1948 közötti történetéhez járul hozzá három vállalat, a Danuvia Fegyver és Lőszergyár Rt. (Danuvia), a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. (Fegyvergyár) és a Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt. (Gamma) történetén keresztül, amely során politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok összefüggéseit mutatja be. Habár a vizsgálódás 1920-tól tekinti át a választott vállalatok történetét, hangsúlyosabban tárgyalja a II. világháború utolsó éveitől az 1948 tavaszán bekövetkezett államosításokig terjedő időszak eseményeit. Ennek oka az, hogy az említett időszak folyamatainak beható vizsgálatát a magyar vállalatorténetírás kevésbé helyezte fókuszba ez idáig.

Magyarországon a vállalatorténeti munkák többsége vagy átfogó – alapításától a szocializmus végéig terjedő időintervallumban – vagy a II. világháború előtti, illetve az 1948 és 1990 közötti periódus tárgyalására koncentrál. A II. világháború vége és az 1948-as államosítási hullám közötti átmeneti időszak kutatása, ami tekinthető gazdasági értelemben a piacgazdaság és a tervezettség szemponkjából is átmeneti időszakként, nincsen a vizsgálatok fókuszában.

A cégek II. világháború végi sorsa rányomta a bélyegét az 1945 utáni újrakezdetre. Ebben az egyik kardinális tényezőt a termeléshez használt gépparkban keletkezett károk okozták, amely önmagában hihetetlen nehézségek elé állította a vállalatokat. Ugyancsak számottevő problémát generáltak a gyárakban 1945-ben létrejövő alkalmazotti kollektívák, az üzemi bizottságok. Ezek a szervek – a Magyar Kommunista Párt támogatásával a hátuk mögött – aktívan beavatkoztak a vállalatvezetésébe, bérmozgalmakat és sztrájkokat kezdeményeztek, amik a munkaadók és munkavállalók közötti ellentétek elmélyedéséhez vezetett. A II. világháború pusztításán túl a folyamatosan romló gazdasági helyzet, a hiperinfláció is drasztikusan sújtotta az iparvállalatok helyzetét. A II. világháború után a magyar

ipar legfontosabb feladata a jóvátételi munkában való részvétel volt. A jóvátételi megrendelések Janus-arcú következményekkel jártak. Egyrészt a cégek működését biztosították az ennek keretében nyújtott fizetési előlegek, másrészt a tarthatatlan határidők miatt bedőlő megrendelések ugyanezeket a rendkívül fontos forrásokat el is zárták, amivel kilátástalan helyzetet alakítottak ki.

A munkám kiemelt célkitűzése az említett időintervallumban a Danuvia, a Fegyvergyár és a Gamma történetének vizsgálata, amivel az iparvállalatoknak a II. világháborút követő átmeneti időszakban tapasztalt kihívásait, viszontagságait és erre adott válaszait mutatom be. Azonban, hogy az 1945-ben kialakult helyzet és a folyamatok megérthetőek legyenek elengedhetetlenül fontos és megkerülhetetlen a vállalatok két világháború közötti történetének tárgyalása. Ugyanis a cégek működésére és irányítására egyaránt kiható állami szerepvállalás erősödése valójában az 1930-as évek közepén kezdetét vette. Ennélfogva 1945-től kezdve ennek a folyamatnak nem a kialakulása, hanem a drasztikus megerősödése figyelhető meg. Az 1930-as évek kormányzati beruházásainak kontextusban értelmezése miatt pedig elengedhetetlen annak ismerete, hogy a tárgyalt vállalkozások az I. világháborút követő évtized Magyarországon milyen körülmények között kezdték meg működésüket, és hogy miként reagáltak a jelentkező gazdasági nehézségekre.

Ugyancsak célja a disszertációnak, hogy bemutassa a vizsgált cégek vállalatvezetését 1920-tól 1948-ig. Ezt vállalatonként célszerűnek láttam, hogy két időszakra bontva írjam meg. Egyik az 1920 és 1945 közötti időintervallumot, míg a másik az 1945 és 1948 közötti időszakot veszi vizsgálat alá. A felosztás egyik oka, hogy a vállalatvezetés – addig organikus – változásaiban az egyértelmű törést a II. világháború végének eseményei okozták. Ugyanis a háborús pusztítás az emberáldozatokon és az anyagi károkon túl a vállalatok vezetését is megtépázta és szétzilálta. A másik ok, hogy az 1920 és 1948 közötti időintervallum két különböző politikai korszakot fed le,

amelyek eltérő politikai és gazdasági rendje radikálisan hatott a vállalatok vezetésére is.

2. A disszertáció módszertana

A disszertáció módszertana alapvetően a vállalattörténeti kutatásokhoz igazodik. Ezzel kapcsolatban az elemzés megközelítésmódjának tisztázása és pontosítása céljából szükséges leszögezni néhány további megjegyzést. A disszertációnak nem célja a kizárólagos gazdaságtörténeti megközelítés, mert önmagában azzal nem lehet választ adni a vállalatok sorsával kapcsolatban felmerülő kérdésekre. Nem célom a technikatörténetírás sem, ugyanis a különféle hadiipari- és civil termékek részletes tárgyalása szétfeszítené a dolgozat kereteit és nem vezetne közelebb a vállalattörténeti folyamatok megértéséhez. A társadalomtörténeti megközelítést is bizonyos határokon belül alkalmazom, mert ugyan meghatározó részét képezi a vállalattörténetnek, de a különféle tisztviselő-, munkás- és alkalmazott rétegek beható vizsgálata túlfeszítené a disszertáció kereteit, és inkább egy önálló munkát igényelnének. Emiatt a vállalatvezetésen belül az ügyvezetést az igazgatói pozícióig bezáróan vizsgálom, ugyanis az operatív vezetés legfontosabb döntéseit ezen a szintig hozták meg. Hasonló megfontolásból nem vizsgálom a cégek felügyelőbizottságait, mivelhogy ezekben jellemzően részvényesek foglaltak helyet, és a törvényi keretekben meghatározott – gyakorlatilag szimbolikus – funkció túl a vállalatvezetésre nem gyakoroltak számottevő befolyást. Ezzel együtt helyenként eltekintettem e megszabott korlátoktól, ha a kapcsolódó összefüggések megértése miatt szükséges volt. A politikatörténeti megközelítést ugyancsak igyekszem kellően arányos mértékben alkalmazni. Ugyanis az 1920–1948 közötti időszakban zajló politikai folyamatok meghatározó szerepet töltek be a vállalatok üzletpolitikai döntéseinek meghozatalánál. Ennélfogva a munkámban egy olyan összetett megközelítésmódot alkalmazok, amely figyelembe veszi az említett megjegyzéseket.

A Danuvia, a Fegyvergyár, illetve a Gamma vállalatok kiválasztásához különböző szempontok vezettek. A legfontosabb alapvetés az volt, hogy olyan vállalatok történetét vizsgáljam meg, amelyek jelentősnek számítottak a két világháború közötti Magyarországon. A Danuvia és a Gamma teljes egészében a Horthy-korszak „produktumai” voltak, ugyanis létrehozásukra 1920-ban került sor. A Fegyvergyár ebből a szempontból kivételt képez, ugyanis 1891-ben alapították. Azonban a másik két céghez hasonlóan a legprosperálóbb időszaka a Horthy-korszakban volt. Mindhárom vállalatot az 1930-as évek második felétől egészen a II. világháború végéig a magyar hadiipari termelés legfontosabb szereplői között tartották számon.

A trianoni területvesztés következtében Magyarország jelentős iparvidékeket veszített el, emiatt a gazdasági szerkezetében Budapest jelentősége megnövekedett. Az ebből adódó tényezők – többek között a rendelkezésre álló munkaerő és az infrastrukturális adottságok – miatt az I. világháború utáni időkben a fővárosban működött a legtöbb hadiipari vállalat. Ennélfogva gyakorlatilag alig voltak olyan haditermelésben érdekelt cégek, amelyek működésüket vidéken koncentrálták. A fővárosi vállalatok melletti döntésben szerepet játszott az is, hogy a vidéki cégek nem feleltek meg (vagy nem eléggé) az egyéb figyelembe vett szempontoknak.

Ugyanis a vállalatok kiválasztásánál figyelembe vettem, hogy teljesen eltérő tulajdonosi szerkezettel rendelkezzenek. Ennek oka az volt, hogy a „business history” vezető teoretikusa, Alfred D. Chandler szerint ez számottevő hatást gyakorolt a vállalatvezetésre. A Gamma egy családi vállalat volt, ennek megfelelően a Juhász család birtokolta a vállalat részvényeinek többségét. A Danuvia részvényeinek tulajdonlása az alapításkor szerteágazó volt, de azok többségét az 1920-as évek közepén egy kisebb csoport szerezte meg. A Fegyvergyár főrészvényese egy pénzügyi intézet, a Magyar Általános Hitelbank Rt. volt.

3. A doktori értekezés eredményei

A három vállalat történetének ilyen jellegű feldolgozására egy történelmi munka keretében ez idáig nem került sor. A disszertáció a Danuvia, a Fegyvergyár és a Gamma vállalatok történetét az 1920–1945 közötti, valamint az 1945-től 1948-ig terjedő korszakokon átívelően mutatja be.

A Danuvia és a Gamma a gazdaságilag „döcögős” 1920-as éveket a korona inflációja és a dekonjunktúra hatásai ellenére összességében sikeresen, dinamikusan fejlődve zárták. Ezt bizonyítja, hogy az évtized során mindkét vállalat tágasabb gyártelepre költözött. Ezzel szemben a Fegyvergyár jelentős termelési visszaesést élt át az I. világháború alatti hadikonjunktúrához képest, de az évtizedet sikerült sikeresen átvészelnie a békegyártásra átállással, és nem kis részben a fedett katonai megrendelésekkel. Az 1920-as évek második felére mindhárom vállalatra jellemző volt a kutatás-fejlesztés felfuttatása.

A gazdasági világválság hatásainak következtében az 1930-as évek elején általános recesszió jelentkezett, amely mindhárom céget negatívan érintett. Erre a vállalkozások mérsékelt üzemszűkítéssel és leépítésekkel reagáltak. Ennek kezelésében szerepet játszottak a kedvező alapú kölcsönök, a beérő kutatás-fejlesztési projektek, valamint a Honvédelmi Minisztériumtól származó megrendelések és támogatások fokozatos emelkedése. A válsághelyzetből kilábalva az 1930-as évek közepétől emelkedő pályára lépett mindhárom vállalat. A tendencia makrogazdasági szinten is megmutatkozott. A magyar gyáripar 1936-ban csaknem megduplázta termelését az 1932-es mélypont adataihoz viszonyítva, és ennek a fellendülésnek az elsődleges oka a hadiipari termelés gyors ütemű bővítése volt.

Ez a fellendülés az 1938-as győri fegyverkezési program következtében az 1930-as évek végétől és a II. világháború alatt a

hadiipari konjunktúra kiteljesedésével óriási méreteket öltött. Az ekkor végrehajtott beruházások következtében a vizsgált vállalatok a magyar hadiipar legfontosabb szereplői közé kerültek. Azonban mindennek hamarosan megmutatkoztak az árnyoldalai is. Ugyanis az állam egyszerre vált legfontosabb megrendelőjévé és finanszírozójává is a cégeknek, amely elkerülhetetlenül megnövelte az államtól való gazdasági és politikai függést. A Honvédelmi Minisztérium által erőltetett túlzott növekedés problémáját a vállalatok egyre inkább érezték, és a világháború utáni jövedelmezőségre veszélyesnek tartották.

A cégek 1920 és 1945 közötti vállalatvezetésének vizsgálatánál a következőket állapítottam meg. A Danuviánál az említett többségi részvényes csoport az 1920-as évek közepétől teljesen elfoglalta a döntéshozói pozíciókat. A főrészvényesek egyszerre voltak a cég igazgatóságának és az ügyvezetésének tagjai, így a különböző vezetési és irányítási funkciók teljesen összeolvadtak. A Fegyvergyár esetében a részvények többségét birtokló Hitelbank a vezető tisztviselőit és bizalmi embereit delegálta a cég igazgatóságába. Az ügyvezetés élére is jellemzően a főrészvényes bizalmát élvező személyek kerültek. Emellett a Hitelbank a saját szervezetén belül felállított ipari osztállyal szintén felügyeletet gyakorolt és beavatkozott az érdekeltségi vállalat irányításába. A Gammánál a Juhász család képviselőjében Juhász István és Juhász Zoltán teljesen kezében tartotta a vállalatvezetést, az igazgatóság és az ügyvezetés élén egyaránt ők foglaltak helyet. Ennélfogva a Gamma esetében is az operatív és stratégiai vezetés funkcióinak összeolvadása volt megfigyelhető. Az 1939. évi honvédelmi törvény hatásaként az állam befolyása egyre közvetlenebben jelentkezett a vállalatvezetésre. A törvény nyomán alakultak meg a hadiüzemi személyzeti parancsnokságok, amelyekkel a katonai vezetés közvetlenül is beavatkozott a vállalatok működésébe. Ez a külső befolyás tovább szélesedett a német megszállással, valamint a nyilas hatalomátvételt követően felállított üzemi tanácsokkal.

A II. világháború súlyos károkat okozott mindhárom cég számára. Az ingatlanok és az ingóságok a bombázások, a fegyveres harcok során számottevő mértékben károsultak vagy semmisültek meg. A német és szovjet fosztogatások következményeként ugyancsak jelentős mennyiségben kerültek idegen kézbe a gépek és a berendezések is.

Ilyen körülmények között 1945 elején a vállalatokat bevonták a Vörös Hadsereg frontmegrendeléseibe. Ezeket a munkákat a három cégnek saját készleteiből kellett segítség nélkül megoldani, amelyek ennél fogva lényegében kiszipolyozták a háborús pusztítást túlélte vállalati erőforrásokat. Ezt követően 1945 nyarától a cégeket elkezdték bevonni a jóvátételi munkákba a civiltermékekre való gyártás átállása mellett. Ez a II. világháború alatti tendenciákhoz hasonlóan elmélyítette a vállalkozásoknak az államtól való függését, és növelte kiszolgáltatottságukat. A munka megindulását a különféle jogcímen végrehajtott szovjet gépleszerelések nehezítették. A Gamma olyan súlyosan érintette mindez, hogy gyártási teljesítőképessége 90%-ban csökkent. Ennek következtében a Gamma jelentős jóvátételi munkát nem kapott, és számottevő termelésre is csak 1946 második felére vált alkalmassá.

A Danuviát 1945 nyarán jóvátételi ébresztőóragyártásra kötelezték. Azonban a szállítási határidők megállapításában figyelmen kívül hagyták a Danuvia kéréseit: a nyersanyagbeszerzési igényeket, az átállítási időt, valamint a megfelelő finanszírozást. Ilyen körülmények között a jóvátételi óragyártás alig egy éven belül kudarcba fulladt, aminek következtében törölték a jóvátételi megrendelést. Mindez a Danuvia pénzügyi helyzetének romlását eredményezte. A Fegyvergyárat a jóvátétel keretében többek között autoklávok, lámpaárúk, petróleumégők, csúcsesztergapadok, és alumíniumedények gyártására kötelezték. Azonban az irreális szállítási határidők, az anyagbeszerzési hiányosságok, és a megrendelések értékének alulárázása súlyos pénzügyi problémákat eredményezett. A Gamma 1946 végén elsősorban öngyújtók

értékesítésével kísérlete meg a termelés újraindítását. Ebben az összefüggésben sikerült Svédországból egy jelentős megrendelést kapnia, azonban a külföldi partner csakhamar visszalépett az üzlettől. Ez a Gammát pénzügyileg súlyosan károsította, mivel a megrendelés teljesítésére hitelt is felvett.

Ilyen körülmények között mindhárom vállalat az állami kezelésbe vételben látta a kiutat. Mindez egyik cég számára sem alakult a számításaiknak megfelelően. A disszertációban bemutatom ennek a folyamatnak az eddig nem ismert részleteit is. A Danuvia és az állam képviselői hosszas tárgyalások után csak 1947 júliusában egyezett meg az állami kezelésbe vételről egy bérleti szerződés keretében. Ennek kapcsán a Nehézipari Központ sokáig azt kritizálta, hogy a szerződés kedvezőbb a részvényeseknek, mint a bérlőnek. A Fegyvergyár 1947 folyamán kölcsönök formájában próbált tőkéhez jutni az államtól. Azonban a széteső vállalatvezetés nem tudott az állam átszervezési feltételeinek megfelelni, így nem kapta meg a szükséges anyagi támogatást. A cég helyzetének súlyosbodásában szerep jutott az üzemi bizottságokon keresztül a Magyar Kommunista pártnak is, amely szándékosan csődbe akarta kergetni és feldaraboltni a Fegyvergyárat. Ilyen körülmények között az ügyvezetés megpróbált a vállalat három gyárából kettőt az államnak felajánlani, hogy biztosíthassa a túlélést. A Gamma a bedőlt svéd üzlet után hosszas tárgyalásba kezdett az állammal az állami kezelésbe vételről. Ennek eredményeképpen 1947 júliusában született egyezség szerint Juhász István további foglalkoztatásáért és családja életjáradékban részesítéséért cserébe átruházta volna részvényeit az államnak. Azonban a Nehézipari Központ meglehetősen kritikusan állt az egyezséghez, ezért az állam részéről nem került sor az adásvétel aláírására.

A tulajdonjogi ellentmondásokat végül az 1948 tavaszán elrendelt államosítások oldották meg, amellyel semmissé váltak az ezt megelőző egyezségek a vállalatokkal. A Gamma esetében ráadásul

még erőszakos lépésektől sem riadt vissza az állam, hiszen a gazdasági rendőrség 1948 tavaszán gazdasági bűncselekmények vádjával letartóztatta Juhász Istvánt. Ezt követően koholt vádak alapján börtönbüntetésre ítélték.

A II. világháború szétzilálta a cégek vállalatvezetését. Ennek következményeként a Budapest ostromát követően létrejövő üzemi bizottságok ideiglenesen gyakorlatilag ügyvezetői szervezetekként működtek egészen a vállalatvezetések 1945 eleji újjászervezéséig. Ezt követően szerepük ugyan megváltozott, de továbbra is számottevő befolyást gyakoroltak a vállalatok vezetésére. A háborús felfordulás és következményei a cégeknél jelentős személyi változásokat eredményezett az újjáalakult döntéshozói szervek élén. A Danuviánál a főreszvényes vezetők országból távozása miatt az ügyvezetés másodvonala került a cég élére. A Fegyvergyárnál hasonló okokból kifolyóan új személyek kerültek az ügyvezetésbe. A Gammánál pedig egy elmarasztaló igazoló bizottsági határozat miatt kényszerült a vezérigazgatói székéből távozni a tulajdonos Juhász István. A Fegyvergyár vállalatvezetése a Hitelbank, az állam és az üzemi bizottságok fokozódó beavatkozásainak hatására egyre inkább gyengült és végül az államosítás idejére teljesen szétesett. A Danuviánál is megfigyelhető a vezetés bizonyos mértékű bomlása az üzemi bizottságok és a belső feszültségek miatt. A Gamma tulajdonosának hűséges munkatársai segítségével sikerült ténylegesen megtartania a lényeges döntések feletti privilégiumát, és műszaki tanácsadóként formálisan is az ügyvezetés tagja maradt. Az állami kezelésbe vétel folyamatának kezdetén a Danuvia és a Gamma vezetésére befolyást szerzett a Nehézipari Központ, amely nyomán egyfajta hibrid vállalatvezetés jött létre. Ez az 1948 tavaszán megtörtént államosítás nyomán azonban hamar átalakult az új állami vezetők kirendelésével.

4. Publikációk és megjelenések a disszertációval, és annak tágabb témakörével kapcsolatban

Publikációk:

„A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár tisztviselőinek pere”. In *„A múlt nélkül nincs jövő” – Doktorandusz konferenciák 2019–2020*, szerk. Bank Barbara, Berek Patrícia, Domján Dániel Ferenc, J. Újváry Zsuzsanna, 88–100. Budapest: Szent István Társulat, 2022.

The Economic Policy of the Hungarian Communist Party between 1945 and 1946. *„Pamięć i Sprawiedliwość”* 36/2. (2020): 52–68. (Megjelent 2021. február 10-én.)

„Magyar Kommunista Párt és az 1946-os gazdasági stabilizáció”. In *Történelmi kalandozások térben és időben*, szerk. J. Újváry Zsuzsanna, 159–168. Budapest: Szent István Társulat, 2020.

„A Magyar Kommunista Párt Állampolitikai Osztálya és az 1946-os stabilizáció”. In *XVII. Országos Grastyán Konferencia előadásai*, szerk. Tuboly-Vincze Gabriella, 14–22. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkolégium, 2020.

Válogatott konferenciaelőadások:

Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács főtitkára. Előadás a NEB Gazdasági Munkacsoportjának „A magyar gazdaságirányítás alakjai, 1945–1989 – Döntéshozók, szürke eminenciások, végrehajtók” című konferenciáján, Budapest, 2022. október 5.

„*Hurokra kerültek a magyar gyáripár árulói*” – *A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár tisztviselőinek pere.* Előadás az 1945–1956 közötti magyar Politikai Elítéltek Közösségének szakmai tanácskozásán. Budapest, 2022. szeptember 28.

A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt. állami kezelésbe vételének problematikája. Előadás a NEB Gazdasági Munkacsoportjának „»A következő láncszem«” – A hatalom kisajátítása, államosítás és szovjetizáció a magyar gazdaságban 1945–1949” című konferenciáján, Budapest, 2022. június 15.

„Pártkapcsolatban” Sztálin közgazdászával. Varga Jenő tanácsai Rákosi Mátyásnak 1945 és 1947 között. Előadás a NEB Külügyi Munkacsoportjának „Roppant problémák mutatkoztak ki a szemünk láttára...” – Politikai, gazdasági és társadalmi változások Magyarországon és a világban, 1945–1950 című online konferenciáján. Budapest, 2021. november 24.

Gamma – egy egyedülálló magyar vállalat története (1920–1948). Előadás a Vásárhelyi Történelmi Kör által szervezett XIV. Történettudományi Találkozón. Hódmezővásárhely, 2021. augusztus 2.

Az MKP lépései a gazdasági irányítás átstrukturálására. Előadás a NEBH online műhelykonferenciáján, Budapest, 2021. május 25.

The Nationalization of the Hungarian Industry. Angol nyelvű előadás a NEB által szervezett „Power Seized. East Central Europe Ruled by Communist Parties (1948–1956)” című konferenciáján. Budapest, 2019. október 3.

The Economic Policy of the Hungarian Communist Party between 1945 and 1946. Angol nyelvű előadás a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete (Instytut Pamięci Narodowej) által szervezett „Communist Parties on the Road to Full Power (after World War II)” című konferencián. Varsó, 2018. december 6.